International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 42 November - December - 2025

ग्रामीण रोजगार आणि आर्थिक स्वावलंबनावर सूक्ष्म लघु आणि मध्यम उद्योगाचा प्रभाव

प्रा. ज्योती युवराज झेंडे
प्रा. रामकृष्ण मोरे कला, वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय, आकुर्डी, पुणे - 44
Corresponding Author – प्रा. ज्योती युवराज झेंडे
DOI - 10.5281/zenodo.17987174

सारांश:

भारतात ग्रामीण विकास, रोजगारनिर्मिती आणि आर्थिक स्वावलंबन या तीनही घटकांचा परस्पर संबंध अत्यंत महत्त्वाचा आहे. कृषी क्षेत्रावर असलेल्या अतिवलंबित्वामुळे ग्रामीण भागातील रोजगार मर्यादित राहतो अशा परिस्थितीत सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला एक पर्यायी आणि टिकाऊ साधन उपलब्ध करून देतात. गेल्या पाच वर्षांच्या सरकारी आकडेवारीनुसार सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्राने ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्माण केला असून,कृषीबाह्य क्षेत्रात कामाच्या संधी वाढवल्या आहेत. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्र सध्या देशाच्या GDP मध्ये साधारण 30% पर्यंत योगदान देताना दिसून येते. तसेच ग्रामीण भागातील लाखो कुटुंबांसाठी स्थिर उत्पन्नाचे स्रोत बनले आहे. यामुळे आर्थिक स्वावलंबन, महिला सक्षमीकरण, उद्योजकता विकास आणि ग्रामीण औद्योगिकीकरणाला चालना मिळाली आहे.या संशोधनात सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्राच्या ग्रामीण रोजगरचा वाढीवरील प्रभावाचे विश्लेषण केले आहे. सरकारी वार्षिक अहवाल, सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग मंत्रालयाचे माहिती आणि इतर अधिकृत स्रोतांचा आधार घेताना, रोजगार निर्माण, उद्योगांचे भौगोलिक वितरण, आर्थिक योगदान आणि सामाजिक परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.या अभ्यासातून दिसते की सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्रामुळे ग्रामीण लोकांचे उत्पन्न वाढले, स्थानिक आर्थिक क्रिया सुधारल्या व ग्रामीण विकासाचा पाया अधिक मजबूत झाला. तरीही वित्तपुरवठा, बाजारपेठ उपलब्धता, कौशल्य-विकास आणि तांत्रिक क्षमतेच्या मर्यादा या काही प्रमुख अडचणी अजूनही कायम आहेत. त्यामुळे नीति-मदत, पायाभूत सुविधा आणि प्रशिक्षण सुविधांमध्ये वाढ झाल्यास सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्र ग्रामीण भारताच्या सर्वांगीण विकासाचे एक प्रमुख इंजिन बनू शकते.

प्रस्तावना:

भारतातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने कृषीप्रधान आहे त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या उदरनिर्वाह शेती आणि संबंधित व्यवसायांवर अवलंबून आहे. परंतु, हवामानातील अनिश्चितता, बाजारभावातील चढउतार, शेतीतील कमी उत्पादनक्षमता आणि मर्यादित रोजगारसंधी यामुळे ग्रामीण भागातील आर्थिक स्थैर्य अनेकदा अस्थिर राहते. अशा परिस्थितीत ग्रामीण भागातील रोजगार वाढ आणि आर्थिक स्वावलंबन साध्य करण्यासाठी पर्यायी, टिकाऊ आणि लवचिक उद्योगसंरचनेची गरज निर्माण होते. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग हे क्षेत्र या गरजेला प्रभावीपणे प्रतिसाद देणारे सर्वात महत्त्वाचे साधन म्हणून उदयास आले.सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्र ग्रामीण भागामध्ये हस्तकला, कृषी-आधारित प्रक्रिया उद्योग, लघु उत्पादन, व्यापार आणि

सेवा क्षेत्रातील विविध प्रकारच्या उद्योजकतेला चालना देते. हे उद्योग कमी भांडवलात सुरू होऊ शकतात, ग्रामीण भागातील लोक पारंपरिक व आधुनिक कौशल्यांना उद्योगांमध्ये वापरतात आणि मोठ्या प्रमाणावर रोजगारनिर्मिती करतात. त्यामुळे ग्रामीण भागातील बेरोजगारी कमी होण्याबरोबरच, महिलांसाठी आणि दुर्बल घटकांसाठीही हा क्षेत्र आर्थिक सहभागाचे नवीन मार्ग उघडतो. सरकारी आकडेवारीनुसार, गेल्या काही वर्षांत सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्राने ग्रामीण भागातील रोजगारात मोठी वाढ घडवून आणली असून, देशाच्या GDP आणि निर्यातीत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

सरकारच्या विविध योजनांमुळे ग्रामीण भागातील उद्योगवाढ, वित्तपुरवठा आणि प्रशिक्षण यांना गती दिली आहे. परिणामी, सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग हे ग्रामीण भागाला आर्थिक स्वावलंबन, स्थानिक संसाधनांचे प्रभावी उपयोग, उद्योजकतेचा विस्तार आणि सामाजिक सशक्तीकरण यासाठी एक सक्षम माध्यम बनले आहे.

या पार्श्वभूमीवर, प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश ग्रामीण रोजगार आणि आर्थिक स्वावलंबनावर सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्राचा प्रत्यक्ष प्रभाव तपासणे, संबंधित सरकारी आकडेवारीचे विश्लेषण करणे आणि ग्रामीण विकास प्रक्रियेत या क्षेत्राच्या भूमिकेचे मूल्यांकन करणे हा आहे. संशोधनातून ग्रामीण उद्योगसंरचना, रोजगारनिर्मितीचे स्वरूप, सामाजिक-आर्थिक बदल आणि सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग च्या कारभारातील आव्हाने यांचे सखोल विश्लेषण केले आहे.

संशोधन उद्दिष्टे :

1. ग्रामीण रोजगारावर सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांचा परिणाम अभ्यासणे.
2. ग्रामीण आर्थिक स्वावलंबनातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्राची भूमिका विश्लेषित करणे.
3. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांमधील महिला सहभागाचे मूल्यांकन करणे.
4. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांना येणाऱ्या समस्यांची ओळख करून उपाययोजना सुचवणे.
5. सरकारी धोरणांचा सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्राच्या विकासावर होणारा प्रभाव तपासणे.

संशोधन आढावा:

अनेक संशोधकांनी दाखवून दिले आहे की सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्र हे शेती नंतर सर्वाधिक रोजगार देणारे क्षेत्र आहे. ग्रामीण भागात शेतमालावर आधारित उद्योग, लघुउद्योग, सेवा उद्योग, दुरुस्ती-विक्री केंद्रे, हंगामी प्रक्रिया उद्योग यामुळे स्थानिक लोकांना त्यांच्या गावातच काम मिळते. यामुळे शहरांकडे होणारे स्थलांतर कमी होते आणि तरुणांना स्थिर व सुरक्षित उपजीविका मिळण्यास मदत होते.

घरगुती उद्योग, हस्तकला, अन्नप्रक्रिया उद्योग, कपडे व शिवणकाम, अगरबत्ती-मेणबत्ती बनवणे, पापड-लोणचे उद्योग अशा कामांमध्ये महिलांचा मोठ्या प्रमाणावर सहभाग आहे. अनेक अभ्यासांनी हे सिद्ध केले आहे की यामुळे महिलांना स्वतःचे उत्पन्न, आर्थिक स्वावलंबन आणि निर्णयक्षमता वाढते. अनेक ठिकाणी महिला

बचतगटांच्या माध्यमातून उद्योग उभारून इतर महिलांनाही रोजगार उपलब्ध करून देत आहेत.

अनेक अभ्यासांनुसार . सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग सुरू झाल्यानंतर कुटुंबांचे मासिक उत्पन्न वाढते, ज्यामुळे बचत वाढते आणि दैनंदिन गरजा पूर्ण करणे सोपे होते. काही ठिकाणी सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगा मुळे कुटुंबांचे शेतीवरील अवलंबित्व कमी झाले आहे यामुळे कर्ज घेण्याची गरज कमी होते आणि आर्थिक संकटे हाताळण्याची क्षमता वाढते.

संशोधन पद्धती:

दुय्यम माहिती स्रोत: शासकीय अहवाल MSME मंत्रालय, वार्षिक अहवाल, अधिकृत संकेतस्थळे, आर्थिक अहवाल, उद्योग-संस्था अहवाल, प्रकाशित संशोधन लेख, अर्थशास्त्र व सामाजिक विकास विषयक पुस्तके व लेख.

भारतातील ग्रामीण भागातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योजक व कामगार विविध प्रकारचे उत्पादन, हस्तकला, अन्न प्रक्रिया, सेवा, व्यापार, महिला-नेतृत्वातील उद्योजने इ.

माहितीचे पृथकरण:

भारतामधील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांविषयी राष्ट्रीय स्तरावरील माहिती पाहिल्यास असे लक्षात येते की हे उद्योग देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी आणि समाजासाठी खूप महत्त्वाचे आहेत. देशात सुमारे 5.49 कोटी सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग युनिट्स नोंदणीकृत असून, ही रचना भारतीय उद्योगक्षेत्राचे व्यापक स्वरूप दाखवते. या युनिट्समधून सुमारे 23.14 कोटी लोकांना रोजगार मिळतो, त्यामुळे सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्र हे देशातील रोजगार निर्मितीचे सर्वात मोठे आधारस्तंभ मानले जाते. आर्थिक दृष्टीने पाहता, सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्राचे भारताच्या GDP मध्ये सुमारे 30% योगदान आहे, जे देशाच्या एकूण उत्पादनक्षमता व आर्थिक वाढीमध्ये या क्षेत्राची भूमिका अधोरेखित करते. निर्यातीच्या बाबतीतही सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग चे योगदान महत्त्वाचे असून, उपलब्ध अहवालांनुसार भारतीय एकूण निर्यातींपैकी 40–45% हिस्सा MSME कडून येतो, त्यामुळे जागतिक बाजारपेठेत भारताचा सहभाग वाढवण्यासाठी या क्षेत्राला मोठी संधी आहे.

भौगोलिक वितरण पाहिल्यास, 51.25% MSME युनिट्स ग्रामीण **भागात** आहेत तर 48.75% शहरी भागात, यावरून ग्रामीण औद्योगिकीकरण, ग्रामीण रोजगार व स्थानिक अर्थव्यवस्थेला MSME क्षेत्र मोठा हातभार लावते हे दिसून येते. कामगारांमधील लिंगवाटपाच्या आकडेवारीनुसार, सुमारे 24% महिला आणि 76% पुरुष MSME क्षेत्रात कार्यरत आहेत. महिलांचा सहभाग लक्षणीय असला तरी त्यात वाढीची मोठी संधी आहे, तसेच समान संधी निर्माण करण्याची गरजही प्रकर्षाने जाणवते. एकूणच, उपलब्ध आकडे MSME क्षेत्राचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सर्वांगीण महत्त्व अधोरेखित करतात आणि रोजगार, आर्थिक विकास तसेच ग्रामीण–शहरी संतुलन साधण्यासाठी हे क्षेत्र निर्णायक ठरते.

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांचा समस्या:

- कर्ज व वित्तपुरवठा कित्येक सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाना विशेषकरून ग्रामीण व महिला-संचालित उद्योग आवश्यक तेवढे कर्ज सहज रित्या मिळवू शकत नाहीत.

- बाजारपेठ आहे आणि उत्पादन सुरु आहे, पण विक्रीसाठी स्थिर, यादृच्छिक किंवा दूरच्या बाजारपेठांशी जोडलेले नाही.
- आधुनिक तंत्रज्ञान वापरण्यास आणि चांगले उत्पादन तयार करण्यासाठी आवश्यक कौशल्य कमी आहे.
- पायाभूत सुविधा चा अभाव तसेच ई-कॉमर्स आणि मार्केटिंगसाठी आवश्यक सुविधा नाहीत

शिफारसी:

- ग्रामीण भागातील सूक्ष्म, लघु तसेच महिला-संचालित उद्योगांसाठी सुलभ कर्ज, कमी व्याजदर आणि विविध हमी योजना उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत
- कौशल्य-विकास व प्रशिक्षण केंद्रे मार्फत स्थानिक पातळीवर, क्षेत्रीय गरजांनुसार; हस्तकला, उत्पादन, डिज़ाइन, गुणवत्ता नियंत्रण, विपणन अशा दृष्टीने प्रशिक्षण आवश्यक
- बाजारपेठ आणि विक्रीसाठी ई-कॉमर्स, ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म, शासकीय खरेदी योजना, सहकारी संस्था तसेच कृषी उद्योग समूहांचा प्रभावीपणे उपयोग करता येऊ शकतो
- ग्रामीण भागात वीज, पाणी, रस्ते, डिजिटल नेटवर्क यांसह औद्योगिक उद्याने, क्लस्टर, टूल-रूम आणि सामायिक सुविधा केंद्रांची उभारणी करणे.
- महिला व दुर्बल घटकांसाठी विशेष प्रोत्साहन देणे आणि उद्योजकांसाठी सबसिडी, प्रशिक्षण, बाजार सुविधा आणि सामाजिक समावेश यांना प्राधान्य दिले जावे

निष्कर्ष :

- या अभ्यासातून असे दिसते की, सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग हे ग्रामीण रोजगार व आर्थिक स्वावलंबनासाठी एक अत्यंत सक्षम व प्रभावी माध्यम आहेत. विशेषत: 2020–2024 या कालावधीत सरकारच्या प्रोत्साहन, नोंदणी (उद्यम), वित्तपुरवठा, क्रेडिट योजना व कौशल्य-विकास यामुळे, सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्राने जोर पकडला आहे लाखो नोंदणीकृत युनिट्स, कोटी रोजगार GDP व निर्यातीत महत्त्वाचा वाटा.
- सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगा मुळे ग्रामीण भागात आर्थिक स्थैर्य, स्थिर उत्पन्न, स्थलांतर कमी, स्थानिक आर्थिक क्रिया, स्थानिक संसाधनांचा प्रभावी उपयोग, महिला व दुर्बल घटकांचे सशक्तीकरण, आणि सामाजिक बदल यासारख्या अनेक सकारात्मक परिणाम दिसून येतात.
- तथापि, कर्ज-वित्त, बाजारपेठ, पायाभूत सुविधा, कौशल्य-अभावा, मार्केट लिंकिंग या सारख्या काही महत्त्वाच्या अडचणी अद्याप कायम आहेत. जर या अडचणींवर लक्ष देऊन प्रभावी धोरण, प्रशिक्षण, वित्तीय मदत व पायाभूत विकास केला गेला, तर सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्र हे ग्रामीण भारताच्या समग्र विकासासाठी एक प्रमुख इंजिन ठरू शकतो. त्यामुळे, धोरणकर्ते, स्थानिक प्रशासन, ग्रामपंचायत, स्वयंसेवी संस्था , सहकारी संस्था

व उद्योजकांनी एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची:

1. Ministry of MSME, Government of India – Annual Reports https://msme.gov.in/hi/documents/reports-and-publications
2. NABARD – Rural Entrepreneurship Studies Skilling & entrepreneurship development programmes Annual Report PDF 202122 Towards Inclusive Development'
3. Journals on Rural Development & Entrepreneurship
4. Various Research Papers on MSME Growth in Rural India